

Васильчук Володимир

**ПРОЦЕС РОЗВИТКУ ОСВІТИ
В НІМЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)**

У третьому тисячолітті політичні та культурні взаємовідносини України та Німеччини мають міцні корені, що глибоко сягають в історичну давнину. Розвиток багатонаціональної України залежить від добробуту всіх народів, які проживають на її території. Цьому сприяє взаємозбагачення в культурній, освітній та науковій сферах.

Метою цього дослідження є прагнення висвітлити процеси розвитку освіти етнічних німців у період XVIII – початок XX століття. Історія німецьких колоній та поселень ще недостатньо досліджена.

У 60-х рр. XIX століття з'являється зацікавленість до вивчення етнічного складу Росії, що було пов'язано із значним впливом іноземців в імперію. Це перші дослідження А.Клауса, А.Веліцина, Г.Писаревського, в яких розкривається освоєння Південної України¹. Крім вищезгаданих наукових робіт, особливий інтерес викликають сучасні праці І.Кулинич, Н.Кривець, С.Бобилевої та ін².

Переселенська політика самодержавства набула відповідного законодавчого забезпечення у 1763–1764 роках, коли імператриця Катерина II видала перші маніфести. Вони практично були покладені в основу політики уряду щодо іноземної імміграції.

Уряд прагнув, щоб кожна сім'я колоністів, отримавши нормальний земельний наділ, закріплювалася на місці. Індивідуальне спадкове землекористування не без підстав розглядалось як один із рушіїв господарського успіху. Разом із тим у

поселеннях існувало обшинне землеволодіння, й окреме самостійне господарство мало підпорядковуватись обшинним порядкам. Система землекористування на Півдні України мала свої особливості.

Створювалися також різноманітні фінансові об'єднання, наприклад, товариства взаємного кредиту. Вони надавали всебічну допомогу у будівництві житла, облаштуванні громадських місць, погашали витрати на утримання освітніх і лікувальних закладів. До колоністів-землеробів долучалося все більше ремісників, працівників освітніх, медичних установ тощо.

Досить великого значення надавали німецькі колоністи школі й освіті взагалі. Переселенці, прибувши на українські землі, перенесли на нове місце проживання зразки тієї школи і те ставлення до освіти, яке побутувало в їхньому середовищі на батьківщині. В цей період система шкільної освіти в Німеччині знаходилась на високому рівні. Шанобливе ставлення до освіти, потяг до знань були поширеним явищем серед різних верств німецьких колоністів.

Розвиток освіти в колоніях умовно можна поділити на кілька етапів. Перший з них припав на кінець XVIII – 20-і р. XIX століть і виявився найскладнішим. Організувати шкільну справу доводилося буквально з нуля, до того ж в умовах матеріальної скрути, яку відчували колоністи в перші роки свого перебування в Україні. Більшість переселенців не мали можливості виділяти кошти на громадські потреби, тому переважна частина колоній у цей час ще не могла забезпечити себе окремою шкільною будівлею. Однак велике прагнення стати освіченими самим і дати знання дітям спонукало колоністів до якнайшвидшого розв'язання цієї проблеми.

Спочатку дітей навчали читанню і письму вдома, а наставниками були освічені родичі. Бракувало підручників, бо привезених з Німеччини явно не вистачало. Про те, як вирішувались питання шкільної освіти на початковому етапі існування колоній, свідчить розповідь учителя Х.Герца з

Молочанської менонітської округи Мелітопольського повіту Таврійської губернії: ""Для школи пристосували будиночок-халупу. Найскладнішим завданням було підшукати вчителя. Потреба змушувала брати у вчителі кого доведеться, тобто людей, які вміли читати й писати. Іноді брали ремісників, чоботарів, шевців, які в пошуках підробітків брались і за вчителювання. У таких випадках заняття проводилися там, де він міг одночасно займатися і своїм ремеслом.

Дехто з таких шевців-вчителів звільняв у своєму будинку частину столу для занять, а поруч сам шив. З одного боку стола сиділи хлопчики, з іншого – дівчатка. Зазвичай, дітям давали щось читати. Усе заняття зводилося до того, щоб читати Біблію, Катехізис чи абетку, вивчити прочитане напам'ять, а в кінці занять розповісти це "вчителю". Якщо учень погано вивчив за цей час урок і помилявся, то "вчитель" бив його палицею, ставив на горох або вигадував якісь інші покарання"³.

Усі питання освіти перебували під контролем керівників релігійних общин: протестантських пасторів, католицьких священників, менонітських духовних старшин. Фактично всі школи в колоніях підпорядковувалися відповідним конфесійним організаціям. Така ситуація тривала аж до 80-х років ХІХ століття, коли царський уряд позбавив німецькі навчальні заклади прав самоврядування.

На темпи організації шкільної справи не в останню чергу впливала й належність колоністів до тієї чи іншої конфесії. Визначаючи, що будувати в першу чергу – школу чи церкву – меноніти і лютерани віддавали перевагу першій, а католики – другій. Духовні особи намагались уберегти школу від нагляду царського уряду, перешкоджали спробам її русифікації, але водночас чинили опір змінам шкільних програм на користь світських предметів. Усе це робилося для того, щоб зберегти колоністську школу як осередок етнічної й релігійної самотності переселенців.

Школа функціонувала в тісному зв'язку з общиною, яка самостійно утримувала її на свої кошти й винагороджувала

працю вчителів. Кожному педагогу з общинних земель виділявся орний наділ, сінокіс та пасовище для худоби. Крім цього, кожний колоніст щорічно надавав одну міру пшениці, жита і продукти харчування. Опалення й освітлення шкільних приміщень також здійснювалися за рахунок громади.

З 20-х років XIX століття, коли система освіти в колоніях в основному була налагоджена і школи укомплектовані необхідною кількістю вчителів, першочерговим об'єктом уваги стає якість навчання. У зв'язку з цим значно ретельніше проводиться добір педагогічних кадрів. Кожний запрошений або висунутий общиною кандидат на посаду вчителя мав пройти співбесіду і витримати іспит перед духовним керівництвом на відповідність вимогам громади щодо рівня знань, моральності та "чистоти віри". Остання вимога була визначальною.

Надалі вчителювання все більше довіряли односельцям з-поміж безземельних, але освічених колоністів або ж особам, які прибували з Німеччини. Слід наголосити, що хоча в Україні на цей час діяла ефективна система загальноосвітньої школи, було багато талановитих, прогресивних педагогів, колоністи, проводячи політику етнічної самоізоляції, місцеву інтелігенцію до своїх шкіл не допускали.

З поглибленням у колоніях соціального й майнового розшарування представники заможних кіл дедалі активніше шукали можливості відправляти своїх дітей на навчання за кордон – до Німеччини або Швейцарії.

У 20–30-і роки XIX століття в колоністських поселеннях уже існувала самобутня система шкільної освіти. У початковій школі-восьмирічці навчалися діти віком від 7 до 14 років, після її закінчення вони проходили конфірмацію. Навчальний рік тривав з 1 вересня до середини травня. Іноді він скорочувався, оскільки діти мали допомагати батькам у виконанні сільсько-господарських робіт.

На початку 20-х років у колоніях почали виникати й навчальні заклади більш високого рівня – училища. Так, за ініціативою невтомного подвижника колоністської справи

Й.Корніса в поселенні Орлов Молочанської округи Таврійської губернії було відкрито центральне однокласне училище, яке стало одним з найпрогресивніших навчальних закладів колоній. Тут навчалися діти різного віросповідання. Навчальний процес забезпечувала група талановитих педагогів, зокрема, Т.Фот, який славився не тільки як блискучий проповідник евангелізму, а й як знаний поет. Фінансову підтримку училищу надавала місцева громада.

Наступним етапом розвитку освіти в колоніях стали 30–50-і роки XIX століття. У цей час серед німецьких поселенців з'являється чимало прогресивно мислячих, далекоглядних людей, готових докласти максимум зусиль, аби піднести освітню справу на більш високий рівень. Було досягнуто помітних успіхів в організації навчального процесу, зміцнено матеріально-технічну базу освітніх закладів.

У 1841 році керівництво колоній Півдня розробило й ухвалило “Правила відвідування сільських шкіл та дитячого навчання”. За цим документом кожний господар був зобов'язаний від початку жовтня і до кінця березня щодня відправляти своїх дітей віком від 7 років до школи на заняття, а щонеділі – на читання Катехізису або урок Закону Божого. Вчителю належало вести ретельний облік відвідування усіх учнів. Після закінчення ранкових і обідніх занять, а також читання Катехізису мала проводитися перекличка. Якщо причина відсутності учня виявлялася неповажною, його батьки каралися штрафом. За кожний пропуск занять без поважної причини встановлювався штраф у 3 коп. сріблом. Гроші стягувалися за квитанцією й надходили до шкільної каси. Ці кошти використовувалися на придбання підручників для бідних дітей, на заохочення старанних учнів, які склали іспити на “відмінно”. Якщо сім'я була не в змозі сплатити штраф, заміняли його громадськими роботами відповідно до такого “тарифу”: половина робочого дня за кожний пропуск учнем занять у школі без поважної причини⁴.

“Правила” значно підвищили особисту відповідальність батьків і самих школярів за здобуття освіти.

Зростала загальна кількість шкіл. У 1841 році їх налічувалося 189. Найрозгалуженіша мережа шкіл функціонувала в Молочанській менонітській та Молочанській колоністській округах Таврійської губернії – відповідно 44 і 24 школи, а також у Маріупольській колоністській та Хортицькій менонітській округах Катеринославської губернії – 23 і 17 навчальних закладів. Низькі темпи будівництва шкіл залишались у Бердянській колоністській окрузі Таврійської губернії, де малося лише 4 школи; стільки ж їх було у Йозефстальській колоністській окрузі на Катеринославщині⁵. Ці обставини позначалися на наповнюваності навчальних закладів. У тих округах, де шкіл було мало або вони були невеликими, діти навчалися у переповнених класах, а то й у дві зміни.

Відбувалися певні зрушення в організації навчально-виховного процесу, методиці викладання. Німецька колоністська школа, особливо на початку свого існування, відзначалася розмаїттям навчальних програм; подекуди існувала система вибору предметів учнями. У середині ХІХ ст. склалися деякі загальні стандарти як для молодшої, так і для старшої школи. Головним завданням початкової освіти було навчити дітей читати, писати й рахувати; учні мали завчити напам'ять Катехізис і освоїти основні поняття про догмати віри. У молодшій школі викладались: основи арифметики, письмо, читання, географія, рідна мова, біблійна і церковна історія. Навчання велося німецькою мовою.

Шкільна методика в цілому не вирізнялася ані багатством, ані новаторством форм і методів навчання. Її фундаментом залишалося заучування матеріалу та застосування покарань, у тому числі й фізичних; самостійна робота учнів переважала над поясненнями вчителя.

Один із сучасників залишив опис методики викладання, що існувала в середині ХІХ ст. у колоністських школах: "...вони являють собою зразок застійної Німеччини ХVІІ століття. Усі діти за обов'язкового навчання мають висиджувати вісім років, упродовж яких вони навчаються читати лише механічно, не уміючи переказати двох рядків. Письмо стосовно почерку дуже

хороше, але почніть у найстаршому класі диктувати, й учні не в змозі запам'ятати фрази і зв'язати двох слів. Арифметика проходить суто механічно і закінчується лише першими чотирма діями. Підручники використовуються виданням 1795 року! Вчителі взяті з писарів і кістерів, підготовка їх дуже слабка, засосовується паличне покарання”⁶.

Величезний імпульс розвитку освіти в колоніях дала шкільна реформа Й.Корніса, проведена ним у Молочанській менонітській окрузі Таврійської губернії. У 1843 році, очолюючи Сільськогосподарський союз, до відання якого належали і школи, Й.Корніс запровадив у існуючу систему освіти ряд нововведень. Головною метою цих перетворень було послаблення релігійного впливу на школу та наближення її до потреб життя. Розроблені Корнісом інструкції передбачали поліпшення змісту навчально-виховного процесу і методики шкільного викладання. Для денного навчання пропонувалися такі предмети: Святе Письмо, читання, каліграфія, арифметика, географія, декламація і співи. Передбачалися заходи зі збереження шкільних приміщень і обладнання, вводилося табелювання для оплати праці вчителів та складання ними попередніх іспитів під час зарахування на роботу. Посаду вчителя слід було довіряти лише тим, хто йшов у педагогіку за покликом серця, повністю присвячував себе роботі з дітьми.

При Сільськогосподарському союзі створювалась інспекторська служба для контролю за станом справ у школах. Запроваджувалася практика щомісячних засідань учителів, обговорення відкритих уроків. У колонії Гнаденсфельд були організовані читацький клуб і бібліотека, яка в 1845 році нараховувала 355 примірників літератури⁷.

Й.Корніс особисто відвідував школи, допомагав у розв'язанні матеріальних проблем, розробляв навчальні програми, узагальнював педагогічний досвід, боровся зі зловживаннями тощо. Проте смерть цього подвижника в 1848 році обірвала реалізацію його задуму і можливість поширити шкільну реформу на всі колонії південного регіону.

Особливе значення цих перетворень полягало в тому, що вони виявили такий стримуючий фактор у розвитку освіти, як монопольний вплив на неї з боку духовних осіб. Протидіючи намаганням сільських громад змінити шкільні програми з метою максимального розширення кола світських предметів, вони тим самим вступали у протиріччя з вимогами часу.

Ці обставини з усією гостротою поставили питання про підготовку кваліфікованих педагогів, здатних налагодити в школах систему світської освіти й виховання. У 30–50-і роки для підготовки таких фахівців у колоніях було відкрито ряд навчальних закладів. Так, у 1835 році в поселенні Гальштадт Бердянської округи Таврійської губернії почало діяти 4-класне центральне училище, в 1848 році аналогічний заклад з'явився у Хортицькій окрузі Катеринославської губернії. Училища готували вчителів для сільських початкових шкіл, писарів, кістерів. Навчалися в них як хлопчики, так і дівчатка. Заклади утримувалися за рахунок внесків сільських громад, просвітницьких організацій, пожертвувань від приватних осіб. Підпорядковувались училища світським окружним інстанціям.

У 1856 році німець-колоніст Фейн за 525 тис. прусських талерів купив маєток, який увійшов в історію як Асканія-Нова⁸. Фейн поріднився з Фальцем – так виник рід Фальц-Фейнів, які швидко розбагатіли і стали королями вівчарства. В 1887 році в Асканії-Нова був закладений ботанічний парк, який і сьогодні є найбільшим дендропарком у Європі. Ще в 1914 році сюди спеціально приїжджав цар Микола II, щоб оглянути його.

На території маєтку функціонувала школа, відкрита ще в 1831 році⁹. У 1846 році Ф.Фальц-Фейн спорудив на свої кошти в колонії Пришиб Молочанської колоністської округи Таврійської губернії спеціальний училищний будинок. У ньому відкрився навчальний заклад для підготовки вчителів і писарів, які б володіли російською мовою. До училища було зараховано 128 осіб, серед яких було чимало сиріт. Закінчивши навчання, слухачі складали випускний іспит і одержували дипломи.

Справжнє піднесення освіти в колоніях відбувається з 60-х роках XIX ст. до початку Першої світової війни. Цей період, як було показано вище, став “золотим віком” в економічному розвитку німецьких поселень, що позитивно позначилось і на їхньому духовному житті. Стрімко зростала кількість шкіл та центральних училищ. Лише в Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях було відкрито ще 13 училищ. У 1868 році в Одесі відбувся з’їзд уповноважених представників колоністських товариств Півдня, на якому були вироблені якісно нові підходи до організації освіти.

Наприкінці XIX століття у колоніях виникає значна кількість навчальних закладів, зорієнтованих не тільки на те, щоб дати молоді загальну освіту, а й підготувати її для професійної діяльності у різних сферах виробництва, насамперед у сільськогосподарському машинобудуванні та переробній промисловості. Поряд із центральними училищами педагогічного профілю в менонітських колоніях з’являються сільськогосподарські, комерційні, а також жіночі спеціальні освітні заклади. Слід зазначити, що саме меноніти першими з переселенців усвідомили необхідність підготовки кваліфікованих фахівців для різних галузей господарства.

У 1906 році в колонії Ейгенфельд Мелітопольського повіту Таврійської губернії з ініціативи пастора Я.Штаха було засноване сільськогосподарське 6-класне училище. Для налагодження його діяльності общини сусідніх поселень та ряд заможних колоністів виділили декілька земельних ділянок. Невдовзі училище трансформувалось у два заклади – чоловічий і жіночий, які готували спеціалістів для землеробства та ведення домашнього господарства. Училища були оснащені відповідно до вимог того часу. Їхні випускники працювали агрономами, створювали власні продуктивні господарства, продовжували навчання у вищих сільськогосподарських та інших навчальних закладах¹⁰.

На початку XX століття з ініціативи поселенців було створено кілька економіко-просвітницьких об’єднань, діяльність

яких фінансувалася самими засновниками. Серед німецького, а також і корінного населення Півдня України члени товариства популяризували високоефективні методи ведення землеробства й тваринництва, розробляли економічні рекомендації тощо.

Характерними рисами життя поселенців-власників на Півдні були високий рівень освіти, толерантність – як у самих колоніях, так і у ставленні до корінного населення. Поселенці допомагали українцям будувати школи, церкви, лікарні. Отже, німецькі поселенці Південної України не лише органічно увійшли в суспільно-політичне і духовне життя регіону, а й помітно збагатили його своїм культурним досвідом.

¹ *Велицын А.* Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колонистов на юге и на востоке России. – СПб.: Русский вестник, 1893. – 282 с.; *Клаус А.* Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб.: В. Нусвальд, 1869. – XII, 455, 102 с.; *Писаревский Г.* Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. – М.: Снегирёвой А., 1909. – 128 с.

² *Кулинич І., Кривець Н.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 272 с.; Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. *С.Бобылевой, Н.Бочарова, О.Безносова* и др.: Институт украинско-германских исторических исследований Днепропетровского государственного университета. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. – 231 с.

³ *Goerz H.* Die Molotschaner Ansiedlung: Entstellung, Entwicklung und Untergang. – Steinbach, 1951. – S. 91.

⁴ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины. ... – С. 149–150.

⁵ *Клаус А.* Наши колонии... – С. 413.

⁶ *Кашин В.* Поездка к барону Н.А.Корфу. – М., 1871. – С. 10.

⁷ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины... – С. 152–153.

⁸ Державний архів Херсонської області. – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 21.

⁹ *Falz-Fein W.* Askania-Nova. Das Tierparadies. Ein Buch des Gedenkens und der Gedanken. – Neudaman, 1930. – 323 S.; Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972 – С.18, 639.

¹⁰ *Кулинич І., Кривець Н.* Нариси з історії німецьких колоній... – С. 125.